

Ігор Немчинов (Київ)

РОСІЙСЬКА ІДЕНТИФІКАЦІЯ. ФІЛОСОФІЯ ІСТОРІЇ ОЛЕКСАНДРА ПУШКІНА У КОНТЕКСТІ ІСТОРІОСОФСЬКИХ ДИСКУСІЙ 20–30-Х РОКІВ ХІХ СТОЛІТТЯ

Зустріч модернового Заходу з модерною ж Росією – визначна риса усього ХІХ століття. Зустрічі двох світів ставались, певна річ, і раніше. Але цього разу йдеться про визначальну для розвитку філософії, літератури і політики подію, що заклала підвалини сучасної російської ідентифікаційної моделі.

Героїчне минуле Європи раптом відкрилося перед росіянами й цілковито захопило їх. Втім, одразу ж виявилось, що захоплення це несе із собою спротив. Зазначені захоплення Європою і спротив європеїзації (спочатку поверховій, потім – глибинній) склали сутність російського ХІХ століття. Дивлячись у Європу, Росія намагалася ідентифікувати себе у категоріях європейських Просвітництва і Романтизму. Невдача цієї ідентифікації призвела до виникнення і утвердження опозиції «Росія – Європа». Російсько-європейський діалог виявився персоніфікованим постатями Олександра Пушкіна і Петра Чаадаєва.

Вважається, що дискусія про шляхи Росії була започаткована діалогом «західників» і «слов'янофілів» у 1840-х роках. Проте, діяльність гуртків стала відгуком на творчість П. Чаадаєва 1820–30-х років, істотний вплив на яку справили його стосунки з О. Пушкіним.

Велику кількість літератури присвячено взаєминам Пушкіна з декабристами. Формально він не фігурував у справі декабристів, а його прізвище не було включене до *Алфавіту декабристів*, складеного слідчими Миколи І. Багато списів зламано довкола того, наскільки формалістичним є такий підхід. Однак у цій полеміці практично відсутня спроба пояснення неучасті поета в активній діяльності гуртків через його особливе, значно глибше, ніж у декабристів, розуміння ходи подій початку століття. Це розуміння стало наслідком його власного ставлення до суті історії. Тому називати його «декабристом без декабрія» можна лише відносно.

З суто літературного погляду, шляхи декабристів і Пушкіна почали розходитися ще напередодні «південного» періоду творчості поета. Моральний ідеал декабристів був немислимий без на-

шарування героїчного аскетизму. Справжній громадянин з їхніх творів – це суворий герой, що заради свободи позбувся щастя. Натомість тогочасній творчості Пушкіна властива ідея тотожності свободи і щастя, проголошувана Просвітництвом XVIII століття. Свобода – це не аскеза, а повнота життя, не зречення щастя, а шлях до нього. Це відчувається у вірші *К Чаадаєву* (1818):

*Но в нас горит еще желанье
Под гнетом власти роковой
Нетерпеливою душой
Отчизны внемлем призыванье [...]**

та в мадригалі до княгині Голіціної (1817):

*Я говорил: в отечестве моём
Где верный ум, где гений мы найдём?
Где гражданин с душою благородной,
Возвышенной и пламенно свободной?
Где женщина — не с холодной красотой,
Но с пламенной, пленительной, живой?
Где разговор найду непринужденный,
Блистательный, весёлый, просвещённый?
С кем можно быть не холодным, не пустым?
Отечество почти я ненавижу —
Но я вчера Голицыну увидел
И примирён с отечеством моим.*

Пушкін намагається відшукати свій шлях в літературі й громадському житті. Цьому заважає його репутація «хлопчика», що утвердилась серед сучасників. Арзамасці навіть дали йому прізвисько *Сверчок*. Декабристи намагаються його повчати, настановити на шлях праведний. Повчання «дорослих» Пушкін ненавидів. Намагався їм простояти інколи у доволі «хлопчачий» спосіб. Це було ще однією перепорою його залученню до таємного декабристського кола. Пушкін настільки нервує, що наприкінці 1810-х років викликає на дуель старого Ганібала, М. Тургенева, М. Корфа, майора Денисевича, Кюхельбекера, К. Рилеева й інших.

На такому особистісному тлі відбувається становлення Пушкіна як історика й історіософа.

Пушкін початку 20-х років, слідом за Карамзіним (та й декабристами теж), ідеалізує давню Русь. Декабристам була властива героїзація самобутніх Новгороді і Пскова, їхніх демократичних інституцій, які вони протиставили московській владі. Постаті давнього князя Вадима і Марфи Борецької (Посадниці) є їхніми безумовними орієнтирами. Бо ж невід'ємним складником, ба навіть

* Вірші О. Пушкіна цитуються за [13].

центральним поняттям, політичної ідеології діячів 14 Грудня є свобода особистості, витлумачена у дусі Просвітництва, точніше – у дусі російського дворянсько-просвітницького світогляду. У нарисах до трагедії *Вадим* (1821–22 рр.) Пушкін пише:

*Я ждал тебя, Рогдай; скажи, какую весть
О нашей родине ты можешь мне принесть.
Ты видел Новгород; ты слышал глас народа;
Скажи, Рогдай, жива ль славянская свобода,
Иль князя чуждого покорные рабы
Решились оправдать гонения судьбы?*

Навколо розуміння сенсу Новгорода і Пскова в історичній і художній літературі 1820-х років розгорнулася справжня дискусія.

Марфа Посадниця була героїнею доброго десятка творів. Зокрема, Карамзіна, Погодіна, Польового... Але на тлі поступової дегероїзації Новгорода і його головних інституцій зацікавленість цією темою дещо зменшується. А з набуттям першості «проблемою Петра I» – сходиться майже нанівець.

Поема *Вадим* залишилась у чернетках, мабуть, ще й тому, що у середині 1820-х років Пушкін переосмислив своє бачення історії. Його так само привертають героїчні епохи, у яких він, разом з декабристами, вбачає кульмінацію історичного сенсу. Але тепер він вже намагається побачити в історичному процесі сили, які раніше приховувались від погляду істориків у затінку особистостей. Це прагнення втілилось в трагедії *Борис Годунов* (1825). Можна навіть сказати, що у цій трагедії вперше в Росії бачення національної історії сягає глибини національної ідеї.

Для Карамзіна, з огляду на його розуміння ролі особистостей, головний конфлікт полягає у подвійності самого Бориса: особистості й політичного діяча, історична колізія редукується до конфлікту, що точиться в душі царя. Пушкін додає ще одну дійову особу – народ, який плаче від щастя, вінчаючи Бориса на царство, потім обурюється, не погоджуючись з ним за певних обставин, нарешті – німує. Народ ухвалює рішення. Плачем, обуренням, німуванням. Народ, подібно до хору у грецькій трагедії, є дійовою особою і, водночас, залишається ніби у затінку.

Як поета, Пушкіна, звичайно ж, цікавить особистість Годунова. Його рядки красномовно свідчать про глибоке проникнення Пушкіна у психологічний стан Годунова:

*Достиг я высшей власти;
Шестой уж год я царствую спокойно.
Но счастья нет моей душе.
Ни жизнь, ни власть меня не веселят;
Предчувствую небесный гром и горе.
Мне счастья нет.*

Пушкін настільки яскраво і точно передає розмову Бориса з власним сумлінням, що цей монолог просто розшматовано на цитати.

Але Пушкін-історик шукає об'єктивності у подіях, певної історичної закономірності. Як зазначив Д. Веневітінов, Пушкін «вніс до свого творіння величну суворість історії» [3, с. 219]. Народ – її головна рушійна сила. Але народ так легко перетворити на натовп, спроможний лише до бунту.

Звідси й розуміння відсутності перспектив декабристського руху. Неучасть народу у грудневому виступі зумовила невдачу останнього, участь неминуче призвела б до російського бунту, «жорстокого і безтямного». Ще свіжий був приклад Франції, залитої кров'ю і такої, що народила Наполеона. Народ не готовий до засвоєння не тільки національної ідеї, але й взагалі до засвоєння будь-якої ідеї. Декабристи нічого не змогли йому запропонувати, окрім надто ілюзорної конституції. Відомо, що солдати, які йшли за своїми командирами на Сенатську площу, вигокували: «Хай живе імператор Костянтин і його дружина Конституція!». Це досить красномовно засвідчує рівень усвідомлення солдатами своєї місії.

У статті, яку Пушкін написав 15 листопада 1826 року (надрукована лише у 1872 році), говориться: «Треба сподіватися, що люди, які поділяли думки заколотників, прийшли до тями; що, з одного боку, вони побачили марність своїх задумів і засобів, з іншого – неосяжну силу уряду, яка спирається на силу речей» [12, т. 11, с. 43]. Звичайно, не бажання принизити декабристів надихало Пушкіна. Хоча він і не бачив серед них нового Наполеона, але багатьох любив як братів. Радше за все, він хотів застерегти суспільство від кровопролиття. З іншого боку, він розвивав своє розуміння історії, яке суттєво відрізнялося від підходів, що панували у тодішній російській філософії історії. *14 Грудня* з усією очевидністю підняло питання про співвідношення необхідності й свободної волі в історії. Що чи хто спрямовує історію у певному напрямку, чи можна її загальмувати або пришвидшити?.. Ці питання стали своєрідним камертоном для тогочасних історіософських пошуків.

Праця над *Борисом Годуновим*, уважне читання літописів, Шекспіра і Карамзіна дозволили Пушкіну стати на шлях своєрідного «примирення з дійсністю». Пушкінська зацікавленість Годуновим викликана тим самим відчуттям, що й його подальша цікавість до постатей Пугачова і Петра. Перенесення революції у минуле звільняє сучасність від необхідності нової революції, що ладна перетворитися на той самий бунт. Він свідомо пішов на діалог з владою в особі Миколи І. Можна сказати, що з середини 1820-х років у його творчості помітною стає оптимістична лінія щодо держави: ідеалізація Петра І, проведення паралелі між Пет-

ром і Миколою у *Стансах*:

*Во всем будь пращуру подобен:
Как он, неутомим и тверд,
И памятью, как он, незлобен.*

Минуле має поступитися майбутньому, звідси зневажливе ставлення до Олександра і його епохи, сподівання на милосердя молодого царя.

Можна погодитися з тезою про те, що, на думку Пушкіна, в Росії уже відбулась революція, подібна до французької, і її нахненником був Петро I. «Формула звучить радикально; але висновки з неї виходять радше консервативні. Оскільки революція вже була, то нової революції не потрібно. Оскільки революція Петра відбулася раніше революцій Вашингтона і Марата, Росія – країна передова, а не відстала» [18].

Взагалі, політична філософія пізнього Пушкіна полягала у ствердженні держави як головного й чи не єдиного суб'єкта Просвітництва в Росії. У статті-відповіді Радіщеву *Путешествие из Москвы в Петербург* (1834) Пушкін пише, що «со времен восшествия на престол дома Романовых у нас правительство всегда переди на поприще образованности и просвещения. Народ следует за ним всегда лениво, а иногда и неохотно» [12, т. 7, с. 269]. Пушкін ніби намагається примирити філософію Просвітництва, яка прагнула змінити життя народів за допомогою розуму і влади, з ідеєю лояльності владі-імперії, яка взяла на себе тягар колонізації величезних російських просторів.

Програма Пушкіна не здобула схвалення ані від влади, ані від декабристів, ані від друзів. З цього моменту в творчості Пушкіна відчутними стають дві лінії: усвідомлення могутності історичного процесу (апологія Петра й історії у поемі *Полтава*), з одного боку, і певний «естетизм», ідея невідсудності поезії суспільству чи владі (*Поэт, 1827; Поэт и толпа, 1828; Поэту, 1830*).

Але й самому Пушкіну зрозуміло, що велич історії чи поезії не є розрадою для людини, охопленої сумом і тугою.

У 1820–30-х роках в російському інтелектуальному середовищі точиться суперечка між кількома поглядами на історію, прототипами певних типів історіософії. Теорія прогресу стала наслідком поширення просвітницьких ідей. Але в Росії вона не набула такого беззастережного впливу, як в Європі. По-перше, й у Європі вона вже відживала, по-друге, відшукати у російській історії раціональні риси, на основі яких можна передбачити світле майбутнє, було надто складно.

Після 14 Грудня, за часів реакції, підсилювався інший напрям – фаталістичний, коріння якого можна спробувати відшукати у французькій історичній школі. Обставини, економічні й політичні, майже не залишають місця Вчинкові. Такий антиволюнта-

ризм часів Реставрації можна легко пояснити. Ще легше пояснити, чому ця теорія прислужилася у миколаївській Росії.

Нарешті, романтики дивились на історію як на замкнене коло, розірвати яке можна лише вийшовши за його межі, піднісшись над історією і над матеріальним світом взагалі.

У листі до Дельвіга (лютий 1826 року) Пушкін закликає товариша дивитись на трагедію декабризму поглядом Шекспіра. Не про фатальність історії й *14 Грудня*, не про догматичну просвітницьку свободу й не про піднесення над подіями бажає говорити Пушкін. Він намагається з'ясувати співвідношення між цілями і засобами декабристів, між можливостями людей змінити ходу історії.

*Друг Марса, Вакха и Венеры,
Тут Лунин дерзко предлагал
Свои решительные меры
И вдохновенно бормотал.
Читал свои Ноэли Пушкин,
Меланхолический Якушкин,
Казалось, молча обнажал
Цареубийственный кинжал.
Одну Россию в мире видя,
Преследуя свой идеал,
Хромой Тургенев им внимал
И, плети рабства ненавидя,
Предвидел в сей толпе дворян
Освободителей крестьян, –*

пише Пушкін у X розділі *Євгена Онегіна* (1829–30). Ці рядки містять розмаїту гаму думок про цілі й засоби, про відповідність засобів духові епохи. Звільнення селян, свобода для суспільства – цілі безперечно благородні. Але «рішучі засоби», «царевбивчий кинжал» – далеко не найкращі шляхи для їхнього досягнення. Цей європейський шлях – не для Росії. У цьому контексті Пушкін відмовляє країні у європейськості. «Найкращі й найтривкіші зміни – ті, які відбуваються від самого лише поліпшення моралі, без насильницьких потрясінь політичних, страшних для людства», – пише він у статті 1830 року. [12, т. 7, с. 291–292]. Тим більше, що політичне заворушення *14 Грудня* він подає ледь не як наслідок товариської вечірки:

*Все это было только скука,
Безделье молодых умов,
Забавы взрослых шалунов [...]*

Можливо, з цензурних міркувань, але, можливо, й тому, що він розумів нездатність заколотників суттєво змінити стан речей.

Він дійсно вважав несерйозними спроби бездумного копіювання європейських зразків, про що й писав, зокрема у рецензії на *Історію російського народу* Польового: «Поймите же и то, что Россия никогда не имела общего с остальною Европою; что история ее требует другой мысли, другой формулы» [12, т. 7, с. 147]. На його думку, очікування революції в країні, де вона вже відбулася, тільки на тій підставі, що вона мала інший, ніж у Європі вигляд – абсурд.

У вересні 1826 року Пушкін повернувся із заслання. У Москві він близько зійшовся з тими «архівними юнаками», які раніше складали таємне товариство «любомудрів». У тому ж 1826 році за участі Пушкіна у Москві був заснований часопис *Московский Вестник*. Достатньо надати перелік присутніх 24 жовтня на обіді на честь видання, щоб зрозуміти його спрямованість. Серед них були брати Хом'якови, брати Киреевські, Шевирьов, Погодін, Оболенський, брати Веневітінови та інші. Звичайно, вони тоді не були ані «слов'янофілами», ані націоналістами. Проте вони уже тоді добре розуміли відмінність російської дійсності від європейської. Мабуть, саме тим вони й привернули увагу Пушкіна... Втім, Пушкін в їхньому колі не став своїм. На нашу думку, через захоплення товариства Шеллінгом і взагалі німецькою філософією з виходом на ідею, яка згодом набула вигляду «соборності». «Ми» тут важило значно більше, ніж «я». Звичайно, так зануритися у «ми» могли собі дозволити тільки такі яскраві особистості, котрі перш за все знали межі свого «я». Але Пушкін був надто творчою особистістю, щоб безболісно підкоритися колективові. Тим більше, що шевирьовські й погодінські погляди уже набували поступово свого закінченого вигляду.

Тож, Пушкіну нічого не залишалось, як знову й знову апелювати до історії, зокрема, до Петра, справедливо вбачаючи у ньому одну з причин тісної й суперечливої взаємодії Росії із Заходом.

Взагалі, на межі 1820–30-х років саме «феномен Петра I» посідає чільне місце в історичних й історіософських роздумах росіян. Ми пов'язуємо це з тим, що історія майже усього XVIII століття виявилась під забороною. Тому для Пушкіна і його сучасників виглядала цілком логічною спроба зазирнути «через епоху» – звернутися до витоків «модернової» Росії для того, щоб відшукати відповіді на питання сучасності.

У 30-ті роки Пушкін плідно працює над історичними матеріалами. На початку 1830-х років він уважно опрацьовує документи, що стосуються петровської доби. Пушкін вивчає не тільки друковані праці, але й рукописи, архівні документи (Микола I надав поетові, як ми сказали б зараз, ексклюзивну можливість відвідувати архів), матеріали, зібрані Вольтером.

Спочатку Пушкін планував видавати *Історію* окремими томами, але згодом вирішив створити закінчений текст, що охоплював

усе життя Петра. У 1835 році це завдання Пушкін виконав.

Як свідчить О. Вульф, Пушкін сподівався, що після дуелі з Дантесом його покарають засланням до Михайлівського, де він планував упорядкувати історію Петра [13, с. 311].

Творчість Пушкіна у 1830-ті роки ніби роздвоюється між літературою й історією. Майже паралельно він працює над *Історією Пугачова* (1833–34) і *Капітанською дочкою* (1836), *Історією Петра* і *Мідним вершиником* (1833). В історичних матеріалах він дотримується принципу об'єктивності. В літературних творах піднімає філософські питання. Серед них головні: людина й історія, гуманізм й історична необхідність, мораль й історичні перетворення. Слід обов'язково зважити на те, що Пушкіна цікавить не «загальна» людина, а саме російська – продукт російської історії. Поет через заняття історією дуже добре усвідомив, що історія формує тип людини, який не варто узагальнювати.

Людина й історія – центральне питання відомого пушкінського твору *Мідний Вершиник*. Але спершу Пушкін висловлює свою думку щодо ролі Петра I. Він пише про Петербург:

*Люблю тебя, Петра творенье,
Люблю твой строгий, стройный вид,
Невы державное теченье...*

Місто – це нова Росія, яку поет протиставляє «старій»:

*В гранит оделася Нева;
Мосты повисли над водами;
Темно-зелеными садами
Ее покрылись острова,
И перед младшею столицей
Померкла старая Москва,
Как перед новою царицей
Порфиноносная вдова.*

Пушкін тут, поза сумнівом, опонує Міцкевичу, який у циклі *Петербург* інакше зображує місто:

*Не зреет хлеб на той земле сырой,
Здесь ветер, мгла и слякоть постоянно,
И небо шлет лишь холод или зной,
Неверное, как дикий нрав тирана.
Не люди, нет, то царь среди болот
Стал и сказал: «Тут строиться мы будем!»
И заложил империи оплот,
Себе столицу, но не город людям [8, с. 260].*

Майже текстуальний збіг Пушкіна («*тут будет город зложен*») з Міцкевичем щодо заснування Петербурга свідчить про те,

що обидва не заперечують вирішальне значення Петра для історії Росії. Але наслідки його діяльності у творчості поетів розуміються по-різному, хоча спільні риси переважають.

У Пушкіна розгортається конфлікт між Євгеном і Мідним Вершником. Не можна не помітити гри з ім'ям Євгена, яке нагадує про Онегіна. Але Онегін належить до органічної епохи садиби, натомість «бедный мой Евгений» з поеми – до «технологічної» урбаністичної доби:

*Но бедный, бедный мой Евгений...
Увы! Его смятенный ум
Против ужасных потрясений
Не устоял. Мязежный шум
Невы и ветров раздавался
В его ушах. Ужасных дум
Безмолвно полон, он скитался.*

Євген – «маленька людина», яка уособлює собою народ, його думи («тривожні», «жахливі») протиставляються «великим думам» Петра. Людина, народ не витримали перетворень, Євген збожеволів (з народом відбулося «повреждение нравов» за Щербатовим).

*Евгений вздрогнул. Прояснились
В нем страшно мысли. Он узнал
И место, где потоп играл,
Где волны хищные толпились,
Бунтуя злобно вокруг него,
И львов, и площадь, и того,
Кто неподвижно возвышался
Во мраке медною главой,
Того, чьей волей роковой
Под морем город основался [...]*

Петра-Державу він вважає винним у своєму божевіллі. Він бунтує проти Мідного Вершника:

*[...] Он мрачен стал
Пред горделивым истуканом
И, зубы стиснув, пальцы сжав,
Как обуянный силой черной,
Добро, строитель чудотворный! –
Шепнул он, злобно задрожав, –
Ужо тебе! [...]*

Але сила Вершника виявилася значно більшою, Євген гине. І у цьому факті Пушкін виявляється чи не більшим песимістом щодо перспектив Росії, ніж навіть Міцкевич.

Через десять років після створення *Бориса Годунова*, Пушкін закінчив *Капітанську дочку*; провідна ідея цього твору – беззахисність людини, яку доля занурює у вир історичних подій. Будь-який соціальний вибух, вважає Пушкін, може призвести лише до загибелі людей, а не до знищення несправедливості й варварства. Об'єктивно це змушувало Пушкіна обережно ставитися до соціальних перетворень взагалі. І тут він виявляється солідарним з Міцкевичем.

Втім, діалог Пушкіна з Міцкевичем досить швидко був перерваний. До того ж яскраве уособлення польського месіанізму, Міцкевич не міг дивитися на Росію очима Пушкіна. Розвиток теми потребував більш «російського» європейця для рівноваги. Саме такою постаттю виявився Петро Чаадаєв.

ЛІТЕРАТУРА

1. Барабанов Е.В. «Русская идея» в эсхатологической перспективе. – *Вопросы философии*, 1990, № 8, С. 62–73.
2. Валицький А. В полоні консервативної утопії. Структура та видозміни російського слов'янофільства. – К., 1998.
3. Веневитинов Д.В. Избранное. – М., 1956.
4. Гиллельсон М.И. Молодой Пушкин и арзамасское братство. – Л., 1974.
5. Гуковский Г.А. Пушкин и русские романтики. – М., 1965.
6. Лотман Ю.М. Беседы о русской культуре (Быт и традиции русского дворянства XVIII – начала XIX века). – СПб., 1997.
7. Лотман Ю.М. Культура и взрыв. – М., 1992.
8. Мицкевич А. Дзяды // Мицкевич А. Собрание сочинений – М., Т. 3, 1952.
9. Новикова Л., Сиземская И. Парадигма русской философии истории // *Свободная мысль*, 1995, № 5, с. 42–54.
10. Панченко А.М. Русская история и культура. – СПб., 1999.
11. Переписка А.С. Пушкина в 2-х тт. – М., Т. 2, 1982.
12. Пушкин А.С. Полное собрание сочинений в 10 т. – Л., 1949.
13. Пушкин А.С. Сочинения в 3-х тт. – М., 1986.
14. Пушкин в воспоминаниях современников. – М., 1936.
15. Сміт Е. Національна ідентичність. – К., 1994.
16. Томсинов В.А. Светило русской бюрократии (М.М.Сперанский). – М., 1997.
17. Чужое: опыты преодоления. Очерки из истории культуры Средиземноморья. – М., 1999.
18. Эткинд А. Иная свобода: Пушкин, Токвиль и демократия в России // *Знамя*, 1999, № 6.

Статтю прийнято до друку 22. 10. 2002